

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова
Гуманітарний інститут

Л. В. Матвієнко

СОЦІАЛЬНІ РУХИ

**Методичні вказівки для самостійного вивчення теми
з історії України**

Рекомендовано Методичною радою НУК

Миколаїв 2007

УДК 94(477)

Матвієнко Л.В. Соціальні рухи: Методичні вказівки для самостійного вивчення теми з історії України. – Миколаїв: НУК, 2007. – 40 с.

Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін

Методичні вказівки знайомлять з основними аспектами теми та дають можливість перевірити свої знання за допомогою тестових завдань. Дане видання дозволяє студентам розглянути основні причини, тенденції, хід та розвиток соціальних виступів в Україні. Методичні вказівки допомагають сформувати навички самостійного пошуку й аналізу даної історичної проблеми.

Призначені для студентів технічних університетів всіх спеціальностей, денної та заочної форми навчання.

Рецензент: д-р іст. наук, доцент Ю. В. Котляр

Згідно з наказом № 110 від 25.04.07 "методичні вказівки публікуються в авторській редакції, і відповідальність за їх редагування несе автор".

*

*

*

В суспільстві існують різні види активності населення. Наприклад, політичний, національно-визвольний та соціальний рухи. Усі вони направлені на те, щоб змінити життя і бажано краще. Але конкретні завдання та мета кожного з них є різними. Політичний рух – це боротьба організацій та партій за державну владу в країні. Соціальний (народний) рух – це стихійні виступи народних мас, які спрямовані на ліквідацію гноблення народу панівними верствами населення. В основі соціального руху лежать економічні вимоги, які з часом перепліталися з релігійними, політичними, культурними та національними. Саме зародженню, розвитку та сучасного розвитку соціального руху в Україні присвячується дана лекція.

Народні рухи за доби феодалізму XI–XIX ст.

В умовах розвитку феодальних виробничих відносин у Київській Русі відбувалася поляризація майнового й соціального становища різних груп населення. Величезній масі сільської та міської бідноти протистояли феодальні верхи, пов'язані між собою системою васальних взаємин.

Соціально стратифіковане, давньоруське суспільство характеризувалося станово-класовими суперечностями, які нерідко переростали в народні повстання. Першим відомим повстанням був виступ древлян у 945 р., які не захотіли коритися і сплачувати данину князю Ігорю. Повстання закінчилося вбивством Ігоря. В літописах збереглися відомості про ряд таких повстань – у 1068–1069, 1113, 1146–1147, 1157 рр. у Києві, в 1219 р. у Галичі. Іноді вони набували широких масштабів, і в них брали участь залежні верстви населення, які були не згодні з політикою князів. Народні рухи в Київській Русі час від часу набирали релігійного забарвлення й зливалися з боротьбою проти християнства.

Помітною подією в історії Київської Русі XI століття було заворушення у Києві 1068 р. У подіях 1068–1069 рр. традиційно вбачають вибух

антифеодальної боротьби міського плебсу та феодально залежних селян київської околиці проти своїх утискувачів. Причини цього повстання коренилися у сфері класових відносин тогочасної епохи і пояснювалися тяжким становищем феодально залежного селянства та рядового міщанства.

Причиною повстання 1113 р. була підтримка Святополком Ізяславичем інтересів великих купців, яка полягала в тому, що він дозволив відібрати всю сіль у печерських ченців. Ця підтримка суперечила соціальному ідеалу християнського віровчення. Але хвилювання розпочалися лише після того як Володимир Мономах відмовився посісти великокнязівський престол. Йому було вигідно розправитися з прибічниками Святополка Ізяславича. Спровокувати безпорядки у Києві, нацькувавши київський плебс на лихварів, а за одно й на політичних противників Мономаха, не було для його київських прихильників заважкою справою. Розправившись таким чином зі своїми політичними суперниками, сили яких живив лихварський капітал, Володимир Мономах прибув до Києва і встановив тут твердий порядок.

Таким чином соціальні конфлікти у Київській Русі були наслідком складного сплетіння політичних, економічних, релігійних факторів суперечностей.

У складних соціально-економічних і міжнародних умовах відбувалося формування української народності. Цей процес супроводжувався загостренням соціальних протиріч, класовою боротьбою. Україна в XIV ст. втратила свою незалежність. Вона потрапила під владу Литви, Польщі, Угорщини та Молдови. На основі Литовських статутів 1529, 1556 та 1588 рр. завершилося юридичне оформлення кріпацтва. Тривалість панщини визначалася волею пана, селяни позбавлялися прав розпоряджатися своїм майном, шляхтич отримав право карати селян на смерть.

У відповідь на посилення феодально-кріпосницького гноблення в XV–I пол. XVI ст. в Україні зростає антифеодальний рух. Однією з його поширених форм були втечі селян від панів, які нерідко супроводжувалися підпалом маєтків або вбивством панських слуг. Разом із втечами, вже у XV ст. почастішали збройні виступи селян проти феодалів – у 1431 р. повстання на Поділлі, у 1457 р. на Буковині, та у 1469 р. на Галичині.

У 1490–1492 рр. Молдавію, Буковину, Галичину, охопили селянські повстання під проводом Мухи. Повстанці громили шляхетські маєтки і замки, виганяли і вбивали ненависних феодалів. Число повсталих швид-

ко зростало. Військо Мухи налічувало 9 тис. чоловік. Хвиля повстання докотилась до Галича і перейшла на лівий берег Дністра. В руках у повстанців опинився м. Снятин і ряд інших населених пунктів. Про масштаби повстання можна судити з того, що для придушення його були запрошені війська з Пруссії. Під тиском переважаючого силою ворога війська Мухи відступили до Рогані і згодом були розгромлені.

У XV ст. виникає нова соціальна верства в українському суспільстві – козацтво. Козацтво як і селянство боролися за свої права та привілеї. Часто незадоволення селян, міщан та козаків співпадали і наприкінці XVI – на початку XVII ст. загострилася спільна боротьба проти шляхетської Польщі. Причинами були кріпосницький і національний гніт, енергійна експансія шляхти на вільні українські землі, зіткнення інтересів шляхетської та козацької верств; намагання офіційної влади Речі Посполитої взяти під контроль козацтво. Яскравим прикладом був виступ селян сіл Кобче і Рожище на Волині в жовтні 1582 року.

Перший великий селянсько-козацький виступ – повстання Криштофа Косинського (1591–1593 рр.). Воно охопило Поділля, Волинь і Київщину. Слідом за селянами і козаками на боротьбу проти феодалів піднялося населення ряду міст. Одночасно виступили реєстрові козаки. Приводом до повстання стало захоплення білоцерківським староостою К. Острозьким козацьких земель. 23 січня 1593 року військо К. Острозького і повстанці зустрілися під містечком П'яткою на Волині. Бої тривали майже тиждень. Зазнавши великих втрат, між козаками і К. Острозьким була укладена угода за якою козаки зобов'язувалися скинути Косинського з гетьманства, вірно служити королю. Але після підписання угоди почалися переслідування учасників повстання, страти. Із своїм загоном К. Косинський відступив на Запоріжжя.

У травні 1593 р. К. Косинський з двотисячним загоном козаків рушив до Черкас. Черкаський староста князь Олександр Вишневецький, змушений був дати гарантії на володіння майном, на вільний перехід із Січі в міста і села і звідти на Січ, але розуміючи, що йому не вдасться власними силами придушити повстання, вирішив обезглавити його. Він підступно вбив Косинського. Залишившись без лідера, повстанці зазнали поразки.

У 1594–1956 рр. розгортається нове повстання під проводом Северина Наливайка. Наливайко та його союзники незабаром підкорили більшу частину Правобережної України, Полісся, навіть частину Білорусії. Повстання сприяло піднесенню антишляхетської боротьби в Україні. Весною 1656 р. біля Білої Церкви повстанські загони Лободи, На-

ливайка і Шаули об'єдналися. Козацько-селянське військо налічувало 5–6 тис. осіб, що дало змогу розгромити передові загони шляхетських військ на чолі з Ружинським, але перед основними силами Жолківського вони змушені були відступити.

В урочищі Гострий Камінь біля Трипільля відбулася одна з вирішальних битв у ході якої обидві сторони зазнали значних втрат, але жодна не отримала перемоги. У Переяславі рада обрала гетьманом замість Наливайка Лободу. Частина повстанців мала на меті перейти кордон й утекти в Московію. Але в червні 1596 р. козацьке військо зазнало поразки.

Отже, перші масові селянсько-козацькі повстання 1591–1596 рр. хоч і закінчилися невдачею, але все ж таки мали велике історичне значення. В них народні маси України набували досвіду боротьби, готувалися до більш широких і рішучих битв із своїми ворогами, гартували свою волю і національну свідомість.

Антифеодальний протест народних мас в Україні на початку XVII ст. вилився насамперед в покозаченні. Масові виступи селян, міщан і козаків стали частим явищем. Особливо значними вони стали взимку 1613–1614 рр. на Брацлавщині. Наприкінці 1615 на початку 1616 рр., вони охопили значну територію Східної України. В 1618 р. селянські повстання охопили Київщину та Волинь.

Після блискучої перемоги над турецько-татарською армією Османа II під Хотином в 1621 р., досягнутою Річчю Посполитою завдяки козацькому війську, було вирішено зменшити козацький реєстр. Це викликало нову хвилю соціальних виступів. В вересні 1625 р. коронний гетьман С. Конєцьпольський разом з іншими магнатами вирушив з м. Бар на Подніпров'я. Йому протистояло Військо Запорізьке Марка Жмайла до якого приєдналися повстанці з міщан і селян. Головна битва відбулася 15 жовтня 1625 р. в урочищі Ведмежі Лози поблизу Курукового озера. Зазнавши значних утрат, жодна з сторін не отримала перемоги. Запорожці під проводом Михайла Дорошенка вступили в переговори з Поляками. 25 жовтня 1625 р. була підписана Куруківська угода. Згідно якої козацький реєстр мав становити близько 6 тис. осіб, козаки не мали права втручатися в релігійні справи, змушені були припинити морські походи, не підтримувати відносини з іноземними державами. Ця угода не влаштовувала ні шляхту, ні козацько-селянські маси. Тому стосунки козацтва з польськими властями загострюються і далі.

Уряд Речі Посполитої спираючись на угодовську політику частини козацької старшини, а також використовуючи суперечності між реєстровими козаками і запорожцями посилює свій тиск. В 1629 р. запорожці

обрали гетьманом Тараса Федоровича (Трясила). В 1630 р. він очолив козацько-селянське повстання. До повстанців приєдналися і реєстрові козаки. Повстання охопило Полтавщину, Київське Полісся і Запоріжжя. Головні бої відбулися під Переяславом. Самим жорстоким був бій 15 травня 1630 р., названий "Тарасовою ніччю", коли козаки вщент розгромили добірне шляхетське військо С. Конєцьпольського.

Зазнавши значних втрат, коронний гетьман змушений був йти на переговори, наслідком яких було підписання 8 червня 1630 р. мирної угоди, що встановила реєстр у 8 тис. козаків. Незадоволений умовами договору, Тарас Федорович з 10-ю тис. козаків рушив на Січ. У 1631 р. повстання поступово пригасає.

У 1635 р. поляки завершили будівництво Кодацької фортеці на Дніпрі, яка блокувала рух втікачів на Запоріжжя та рейди запорожців у верхів'я Дніпра. Того ж року гетьман Іван Сулима з козаками оволоділи і зруйнували фортецю. Але частина старшини вирішила видати Сулиму уряду Речі Посполитої і захопила його разом із 5 сподвижниками та відправила до Варшави, де вони були страчені.

У ході антифеодальних виступів, магнати намагалися заразом ліквідувати і реєстрове військо, яке в критичних ситуаціях переходило на бік повстанців. Уряд Речі Посполитої волів використовувати реєстровців як дешеву збройну силу, а король мав намір спиратися на козаків у боротьбі з магнатом. У липні 1636 р. до козацької ради прибуло багато "випищиків" (виписаних з різних причин з реєстру), що стурбувало Сигізмунда III. Загострення суперечності між двома угрупованнями козаків призвело навіть до захоплення "випищиками" і частиною реєстровців атрибутів гетьманської влади.

Виступ Чигиринського полку на чолі з П. Бутом, спільно з "випищиками", став початком нового повстання на Україні. Наприкінці травня 1637 р. козацький загін захопив у Черкасах артилерію реєстровців. Протягом декількох місяців повстання охопило територію Лівобережної та Правобережної України. Відбулися переговори між Потоцьким та Бутом, в результаті яких козацький ватажок був схоплений і відправлений на страту до Варшави.

У січні 1638 р. гетьманом обрали Якова (Яцька) Острянина, який очолив повстання. Перша сутичка з коронним військом відбулася 25 квітня, в ході якого повстанці отримали перемогу. Польський сейм ухвалив постанову "Ординація Війська Запорозького реєстрового, що перебувало на службі Речі Посполитої", спрямований на ліквідацію козацьких привілеїв. Але стратегічна помилка Острянина завадила отримати

перемогу в повстанні. Після битви 6 травня 1638 р. козацьке військо змушене було відступити. Козаки побачивши нездатність Острянина, і скинувши його з гетьманування, обрали гетьмана Дмитра Гуню. Майже півтора місяці селянсько-козацьке військо на чолі з Дмитром Гуною відбивало спроби карателів оволодіти табором. Акція завершилася зрадою. Переговори з Потоцьким вже вели Роман Пинта, Іван Боярин і Василь Скакун. За договором 28 липня 1638 р. повстанці зобов'язувалися здати артилерію, визнати "Ординацію", а селян відправити в панські маєтки.

Селянсько-козацьке повстання 1637–1638 рр. знаменувало собою найвище піднесення визвольного руху в першій пол. XVII століття. Але відсутність єдиного керівництва на територіях, охоплених діями повстанців, нерішучість козацької старшини, яка боялась втратити свої привілеї, нечіткість формулювань в універсалах, листах і грамотах, завдань та перспектив боротьби, традиційна локальність та стихійність селянських виступів, військова перевага шляхти призвели до поразки цих антифеодальних рухів.

Селянсько-козацькі повстання розхитували і послаблювали феодально-кріпосницьку систему, готували відповідний ґрунт для подальшої боротьби народних мас України, кульмінацією якої стала Визвольна війна 1648–1654 рр. У ході антифеодальних рухів формувалися соціально-політичні погляди її учасників, здобувався досвід класової боротьби, поглиблювалося розуміння її мети і завдань.

В період Визвольної війни 1648–1654 рр. соціально-політичне становище населення було дуже важким. Антифеодальна боротьба народних мас України того часу обумовлювалася тяжким національним, економічним та релігійним гнітом. Але проблема була в тому, що рядові козаки і прості селяни часто не могли знайти загальної мови з гетьманською верхівкою, яка в соціальній сфері починала діяти як польська шляхта. Тому козаки і селяни змушені були виступати як проти поляків так і проти політики гетьманського уряду. Такі виступи відомі протягом всієї війни 1648–1657 рр.

Після смерті Б. Хмельницького починається період Руїни. Почалася громадянська війна, боротьба за гетьманську булаву, відокремлення низових козаків від козацької верхівки, економічна криза, поділ України на Правобережну і Лівобережну. Звичайно таке становище не влаштовувало населення Гетьманщини, що призводило до нових козацько-селянських повстань.

У 1657 р. вибухнуло козацько-селянське повстання проти шляхетсь-

ко-старшинської верхівки на чолі з гетьманом Іваном Виговським яке очолили Мартин Пушкар і Яків Барабаш. Центром боротьби стала Полтавщина. Повстання поширилося майже на всю Лівобережну Україну і перекинулося на Правобережжя. Приводом було розширення феодального землеволодіння, посилення визиску селян, обмеження привілеїв рядових козаків і міщан. У 1658 р. гетьманському війську за допомогою татарської орди вдалося придушити повстання. Пушкар і Барабаш загинули. Однак народний рух продовжувався. Його очолили І. Безпалий, І. Донець, І. Сірко, І. Іскра та інші ватажки. Їх підтримали правобережні козацькі полки. Зазнавши поразки, Виговський утік до Польщі.

У 1663 р. в Ніжині на козацькій раді для виборів нового гетьмана Лівобережної України козацька сірома та селяни з використанням соціальних виступів в своїх цілях вчинили розправу над старшинською верхівкою. Улітку 1663 р. почалось повстання селян і козаків на Правобережжі на чолі з Іваном Поповичем. Повстанці мали намір повалити панування шляхетської Польщі на Правобережжі. За наказом правобережного гетьмана П. Тетері каральне військо нещадно розправлялося з повстанцями та їх ватажком.

Селяни, рядові козаки, міські низи продовжували свою боротьбу і в 80–90 роках XVII століття. Улітку 1687 р. розпочалося повстання у більшості полків Лівобережної України. Хвилі нових виступів здійснювалися і в наступні роки. Зокрема, згадаємо селянсько-козацькі повстання 1683 та 1684 рр. на Запорозькій Січі, Київщині, Брацлавщини та Волині.

Протягом усього XVIII століття найпоширенішими формами протесту зубожілих селян і рядових козаків були переселення і втечі, які відбувалися постійно і мали масовий характер. Значного поширення набуло так зване "шукання козацтва" яке інколи переростало у тривалу запеклу боротьбу. Масовими були скарги селян і козаків, перехід у так звані "підсусідки" (поселення для постійного проживання у дворі старшини). Формами боротьби соціального протесту були відмови селян від сплати податків і виконання повинностей, захоплення панської землі, випасів, сіножатей, худоби, майна. Проте найдошкульнішими для феодалів були селянські повстання. Помітними за масовістю були повстання 1702–1704 рр. під проводом Палія та Абазина на Правобережній Україні. В 1708 р. вибухнуло повстання селян і козаків на території всіх десяти полків Лівобережної України. Новим явищем стало створення значних повстанських загонів, що об'єднували сотні селян і козаків. На початку XVIII ст. на території Правобережної України розгортається визвольний рух проти шляхетської Польщі.

Через збагачення старшини, економічне розшарування козацтва відбувається загострення соціально-політичних суперечностей, які мали місце й на Запоріжжі. У вересні 1761 р. жителі села Кам'янського козацької ланки закували у колодки писаря. Коли ж осавул І. Кирпань звільнив писаря і спробував схопити декого з учасників заворушення, то стався справжній вибух народного гніву. Козацькому полковнику П. Іванову вдалося придушити вибух, але головних учасників повстання йому не вдалося знайти.

Велике повстання в Січі відбулося також у грудні 1768 року. Повстанці захопили пушкарню, розгромили господарство старшини. Старшина, у тому числі кошовий отаман П. Калнишевський були змушені втекти. Козаки обороняли січову фортецю, але виступ було придушено каральним загоном царських військ. Повстанців, а особливо їх ватажків було жорстоко страчено.

У 70-х на початку 80-х рр. багатіїв Лівобережної, Слобідської та Правобережної України громили повстанські загони, очолювані Семеном Миколаєнком (Гаркуша). Склад цих невеликих за чисельністю формувань постійно змінювався, а сам Гаркуша часто виступав під іншими прізвищами. Кілька разів Гаркушу арештовували, проте він виривався на волю. Востаннє його схопили в лютому 1784 р. і заслали на довічну каторгу до Херсона, де він і загинув.

Після юридичного оформлення кріпосного права з травня 1783 р. на Лівобережжі та Слобожанщині протягом 80–90-х рр. XVIII ст. відбулося до 50 селянських заворушень, з яких майже половина супроводжувалась збройними сутичками. Так у червні 1783 р. селяни з села Морозівка на Київщині відмовилися виконувати повинності і здійснили збройний виступ. Під тиском карателів учасники цього заворушення розбіглися по сусідніх селах. В свою чергу власті погодилися на деякі поступки. Жителі села Морозівка звільнялися від виконання повинностей, переводилися в розряд державних селян.

Відомим народним виступом було повстання 1780–1793 рр. в селі Турбаях на Полтавщині. Селяни й козаки відмовилися коритись поміщикам Базелевським. На початку січня 1780 р. створили сільське самоврядування. Коли ж військова команда почала заарештовувати керівників селянського руху, турбаївці 8 червня 1789 р. почали повстання. Його очолили Ракша Бондир, Помазан та інші. Повстанці розгромили маєток Базилевських, але у червні 1793 р. потерпіли поразку.

Самим примітним явищем у соціальній боротьбі став Гайдамацький рух, який розгорнувся на початку XVIII ст. на Правобережній Ук-

раїні, а згодом поширився також на Лівобережжя і Слобожанщину. (Слово "Гайдамака" походить від тюркського "Гайда" – турбувати, гнати, переслідувати). Перша згадка про гайдамаків відноситься до 1714 р. Гайдамаччина продовжувалась до середини XVIII ст. Її найбільший вияв стався у 1768 р. і став відомий як Коліївщина.

Тривалість і стійкість гайдамацького руху зумовлювалася підтримкою з боку широких мас (селян – втікачів, міської бідноти, тощо). Селянсько-козацькі маси вели боротьбу за землю, активно виступали проти кріпосницьких тенденцій. Відомі масові виступи 1731, 1748, 1760–1768 рр.

Наприкінці 1733 р. російська армія вступила в Польщу, щоб підтримати претендента на польський престол Августа III Фридерика, проти якого виступив Станіслав Лещинський. Російський полковник Полянський звернувся до надвірних козаків, щоб вони діяли проти шляхти, яка підтримувала С. Лещинського.

У відповідь на цей заклик вибухнуло повстання, яке охопило Київщину, Брацлавщину, Поділля, Волинь, Галичину. Повсталі вбивали панів та орендарів, знищували маєтки та костьоли, захоплювали панські володіння. Центром повстання стала Брацлавщина, де народний рух очолив сотник надвірних козаків Верлан.

Виступивши зі своєю сотнею, яка стояла в Шаргороді, Верлан проголосив себе "козацьким полковником" і почав ширити чутки, що нібито дістав царський указ знищувати шляхту. До нього приєдналося багато гайдамацьких загонів, серед яких були й загопи І. Писаренка, М. Гриви, С. Чалого, І. Жили. Серед повстанців була встановлена військова дисципліна, складний козацький реєстр, призначені командири загонів. Досить швидко повстанські загопи звільнили Вінницю, Жванець, Броди та Збараж. З Брацлавщини Верлан повернув на південно-західну Волинь, а влітку 1734 р. дійшов до Кам'янця і Львова.

Тим часом російська армія взяла Гданськ, С. Лещинський утік за кордон. Шляхта мусила визнати королем Августа III. Поляки звернулися до царського війська з проханням придушити повстання, і російська армія виступила проти повстанців разом із шляхетськими загонами. Повстання зазнало поразки. Рятуючись від переслідувань, Верлан відступив у Молдову, Грива і Ведмідь на Запоріжжя.

Виступи селян на Правобережжі й у Галичині тривали, а у 1750 р. перетворилися на могутнє антифеодальне повстання. На допомогу селянським загонам прийшли гайдамаки, очолювані М. Сухим, П. Тараном, О. Письменним, М. Теслею. Повстанці вбивали феодалів і ксьонд-

зів, палили й руйнували замки, костьоли, знищували боргові документи й архіви. Загони повстанців узяли Умань, Вінницю, Чигирин, Корсунь і Фастів. Боротьба зі шляхтою тривала з весни до зими 1750 р. На допомогу польському урядові знову прийшли російські війська. Повстання було придушене. Польські пани люто розправилися з учасниками народних повстань.

Проте це не змогло припинити гайдамацького руху. У 50–60 рр. XVIII ст. гайдамацькі виступи охопили майже всю Україну, що перебувала під владою Польщі.

Гайдамацький рух на Правобережній Україні, в який втягнулися значні маси людей, розхитував феодально-кріпосницьку систему, послаблював режим польсько-шляхетського панування.

У 1768 р. на Правобережжі вибухнуло найгучніше гайдамацьке повстання – Коліївщина (ця назва походить від слів "кіл", "колоти" "колій"). Очолив повстання Максим Залізняк. За кілька тижнів повстання охопило південну Київщину, Брацлавщину, перекинулося на Поділля і Галичину. Цьому сприяв ряд обставин. Магнати і шляхта непомірно збільшили панщину та інші повинності, посилювали національно-релігійні утиски. На першому етапі боротьби повстанці отримали ряд перемог над польським військом. Але у вересні 1770 р. у нерівному бою з карателями повстанці потерпіли поразку. Після придушення повстання екзекуції над бунтівниками тривали аж до 1774 року.

На Прикарпатті поширюється опришківський рух (перший відомий виступ у 1529 р.). Основною його силою виступили безземельні та малоземельні селяни, міська біднота. (Назва опришки походить від лат. "opressor" – нещадник, утискувач.)

Найбільшого розмаху опришківський рух набув на Закарпатті та Прикарпатті, на території північної Буковини, доходила на територію Поділля. В своїх виступах опришки взаємодіяли з польськими розбійниками. А такий ватажок, як Іван Бойчук, підтримував зв'язки з запорізькими козаками. Опришки використовували партизанську тактику. Характерною рисою цього руху було т. зв. соціальне розбійництво. Центром опришківства була Чорна гора в Карпатах. У I чверті XVII ст. відомими ватажками опришків були І. Писклявий, У. Пинта, Д. Солонинка та ін.

Найбільшого піднесення опришківський рух досягає в 1738–1745 роках. Загони повстанців очолив Олекса Довбуш (1700–1745). Він народився в селі Печеніжин на Прикарпатті (тепер містечко Івано-Франківської області). З 16 років, з кількома десятками однодумців пішовши у гори, вів боротьбу з панами протягом всього життя. Завдяки підтрим-

ці народних мас, вмілому керівництву, високому бойовому духу Довбушеві загони зуміли тривалий час успішно боротися з феодалами. Згідно з давніми переказами О. Довбуша смертельно поранив 24 серпня 1745 р. панський найманець, селянин С. Дзвінчук.

Після приєднання західноукраїнських земель до Австрійської імперії внаслідок поділів Речі Посполитої опришківський рух не вщухав. Його очолили В. Баюрак, І. Бойчук та ін. Опришки брали участь у гайдамацьких повстаннях XVIII ст. на території Правобережної України. У I пол. XIX ст. в Галичині, на Закарпатті та Буковині діяло понад 50 загонів повстанців, ватажками яких були В. Яким'юк, Д. Марусяк, М. Циган, І. Волошук та ін.

Австрійський уряд постійно посилав проти опришків спеціальні каральні загони. У II пол. XIX ст. внаслідок скасування панщини та кривавих репресій Відню вдалося придушити цей рух. Останнім ватажком опришків був М. Драгирук (Бордюк), прилюдно страчений 1878 р. на Коломиї.

В окремих випадках селянський рух набував форми так званого соціального бандитизму. Найвідомішим прикладом такого виступу була хвиля грабінницьких нападів на поміщицькі маєтки загонами під проводом Устима Кармалюка на початку XIX століття.

Устим Кармалюк вів багаторічну нерівну боротьбу з представниками панівної верхівки. У 1812 р. поміщик відправив його на військову службу, та У. Кармалюк утік, повернувся до рідних місць і створив повстанський загін. Протягом 1813 р. він кілька разів нападав на поміщицькі садиби. Спійманий навесні 1814 р. У. Кармалюк був покараний, відправлений у штрафний батальйон, що знаходився у Криму. Та 13 червня 1814 р. поблизу с. Панівці він утік і повернувся на Поділля. Це знову посилює боротьбу селян.

У січні 1817 року Кармалюка заарештували знову. Смертний вирок, оголошений судом 20 вересня 1818 р. було замінено 10-річною каторгою в Сибіру. На шляху до місця заслання У. Кармалюк утік. Повернувшись на весні 1819 р. на Правобережжя, він утворив загін який протягом 1820–1822 рр. здійснив кілька успішних нападів на шляхетські маєтки. Стурбована ситуацією, що склалося, місцева влада вирішила мобілізувати каральні загони для боротьби з повстанцями. 22 березня 1822 р. внаслідок раптового нападу загін У. Кармалюка було повністю розгромлено, а самого ватажка схоплено. Проте й цього разу народному месникові пощастило – у березні 1825 р. він утік з каторги. За кілька місяців, здолавши неймовірні перепони, У. Кармалюк знову з'явився на Правобе-

режній Україні. Протягом листопада 1826 – червня 1827 рр. вони здійснили близько двох десятків нападів на маєтки поміщиків.

У червні 1827 р. шляхті вдалося схопити У. Кармалюка. Лише в серпні 1830 р. він утік із Архангелогородського піхотного полку (Новгородська губернія), повернувся на Поділля і почав готувати нове повстання. Проте на цей раз у вирішальний час за доносом зрадника був схоплений і засуджений до нового заслання у Сибір. Та поки затверджувався вирок Подільським головним судом, У. Кармалюк підготував і здійснив втечу (квітень 1832 р.).

Протягом 1832–1835 рр. повстанський рух охопив Подільську, ряд місцевостей Волинської та Київської губерній. Але у 1835 р. трагічно обірвалося життя У. Кармалюка.

У I пол. XIX ст. розгорнулися масові виступи військових поселенців. Воєнні поселення – організація військ в Російській імперії з метою зменшення військових витрат. Військові поселенці – селяни, поєднували військову службу з веденням сільського господарства. Через декілька років почалися виступи проти цієї форми військової організації. У липні–вересні 1817 р. у місті Вознесенськ (Миколаївська область) відбулось повстання бузьких козаків у зв'язку з переводом їх у воєнні поселенці. У ході повстань учасники захопили землі, виганяли та вбивали керівництво. Але повстання були подавлені царськими військами, учасників було вислано до Сибіру, а тих, хто чинив більш активний опір – страчено.

Сваволя дворян викликала численні виступи селян у колишніх церковних маєтках. У серпні 1843 р. міністерство державних маєтно-церковних завершило розслідування виступу селян Радовля й Тепениці, що належали раніше Олевському кармелітському монастиреві (закритому в 1832 р.). Орендарі перевищували інвентарні норми, гнобили селян непосильними роботами та натуральними поборами. Жорстокі покарання призвели до того, що кілька селян вмерли від побоїв. Дійшло до гострої сутички підданих з орендарем, під час якої селяни розправилися з виборним Трохимовим, який став на бік посесора, розорили винокурню. Найактивніших учасників виступу віддали під суд. За рештою селян, за розпорядженням міністра державних маєтностей П. Д. Кисельова, було встановлено "особливий нагляд окружного начальника".

У жовтні 1844 р. селяни с. Плебанівки Могилівського повіту Подільської губернії (до 1842 р. належала Шаргородському косятолу) подали скаргу на нестерпність панщини, а також інших утисків з боку посесора Куявського. Цей виступ був придушений військовою силою. Хоч слідство і підтвердило справедливість селянських скарг, однак їх протест не був задоволений.

У березні 1848 р. спалахнула буржуазно-демократична революція в Австро-Угорщині, яка дала товчок національно-визвольному руху на Західноукраїнських землях. На її підтримку відбулася масова демонстрація у Львові, яка склала петицію до імператора з вимогами здійснення буржуазних реформ. Під тиском демонстрантів були визволені всі політичні в'язні із тюрем Львова, почалося формування національної гвардії.

У квітні 1848 р. почалися заворушення селян, що могло привести до нового соціального вибуху. Для відвернення повстання уряд Австро-Угорщини скасував кріпосне право, панщину та особисту залежність селян від феодалів.

В листопаді 1848 р. вибухнуло озброєне повстання у Львові, з вимогами введення української автономії у Східній Галичині. В повстанні прийняли участь широкі народні маси: від ремісників до інтелігенції. Повстання було жорстко подавлено каральними військами після артилерійного обстрілу міста.

Протягом 1848 р. в Північній Буковині селяни відмовились виконувати феодалні повинності, захопили поміщицькі землі, пасовища та ліса, створювали військові загони. Яскравою сторінкою в історії українського народу було повстання під проводом Лук'яна Кобилиці, який на той час був депутатом парламенту. 16 листопада 1848 р. він зібрав у Вижниці 2600 селян і закликав їх до боротьби з поміщиками. Повстанський рух охопив гірські села Вижницького і Сторожинецького округів. Селянський загін під проводом Лук'яна Кобилиці до літа 1849 р. вів боротьбу з урядовими військами. Але ватажка було схоплено у 1850 р., збройне повстання було подавлено каральними загонами.

Специфікою селянського руху в українських губерніях Російської імперії було те, що тут у народній пам'яті ще жили згадки про козацькі та гайдамацькі часи. Навесні 1855 р. 9 із 15 повітів Київської губернії були охоплені рухом під назвою Київської козачини. Приводом до його виникнення став маніфест царського уряду від 6 лютого 1855 р. про створення народного ополчення у зв'язку з Кримською війною. Серед селян поширилися чутки, що уряд закликає їх у козаки й обіцяє звільнення від панщини. Селяни примушували священиків чи інших письменних складати списки "вільних козаків", а записавшись у ці списки, відмовлялися відробляти панщину і виконувати розпорядження місцевої адміністрації, створювали власні органи самоврядування ("сільські громади"). Повстанці висували своїх ватажків, таких, як Василь Бзенко, Іван та Микола Бернадські, Яків Романовський, Михайло Гайденко, Корній Захарченко та ін. Селянство масово записувалося в ополчення і чинило опір

будь-яким спробам повернути їх назад у кріпацтво. На придушення "козаччини" уряд кинув регулярні війська. У ряді сіл сталися криваві сутички селян з військами. Найзапеклішими були сутички поkozачених селян з військами і поліцією у селах Биковій Греблі (Васильківський повіт), Березні (Сквирський повіт), Корсуні і містечку Таганчі (Канівський повіт).

Виникнувши як стихійний протест на соціальному ґрунті, Київська козаччина вилилася у прагнення відновити козацтво як суспільний стан і військове формування.

Іншою ознакою селянських рухів був наївний монархізм. Найкращим його прикладом була таз звана Чигиринська справа 1877–1879 рр., коли російський народник Яків Стефанович під вигаданим ім'ям Дмитра Найдиди видав себе за царського комісара і підбурював чигиринських селян до повстання. Він поширював нібито підписану царем "Золоту грамоту". Після розкриття змови було арештовано близько 1000 осіб.

Соціальні рухи середини XIX – початку XXI століття

Друга половина XIX століття відзначалась промисловим переворотом. У цей час формуються нові прошарки населення: робітники, наймані селяни. Капіталізація поміщицьких та селянських господарств сприяла формуванню вільнонайманої праці. Будь-які докорінні зміни в економіці, як правило, ставлять перед суспільством одну з важливих проблем – робочої сили. Потужне нарощення промислового потенціалу призвело до багаточисельної міграції робочої сили.

Повсюдно порушувались права робітників: збільшувався робочий день, була відсутня охорона праці, техніка безпеки, падіння заробітної плати, несправедливість системи штрафів.

Перші великі виступи робітників у Російській імперії припали на 1874 р. (страйк донбаських шахтарів) і у 1875 р. (страйк машинобудівників і залізничників в Одесі). Центром робітничого руху стає Донбаско–Катеринославський регіон. Частота робітничих виступів як страйків, так і стихійних заворушень, зростала з 11 у 1870–1875 рр. до 116 у 1896–1899 роках.

Початок XX ст. позначився в Україні піднесенням робітничого, селянського, студентського рухів, який зумовлювався соціально-економічною кризою 1900–1903 рр. та антинародною політикою російського самодержавства. 1 травня у Харкові відбулася багатотисячна демон-

страція, в якій взяло участь понад 10 тис. чоловік. У 1901–1902 рр. політичні страйки і демонстрації пройшли в Києві, Катеринославі, Одесі та інших містах. Робітники висували економічні вимоги – запровадження восьмигодинного робочого дня, підвищення заробітної плати, видача її готівкою, а не продуктами, тощо. Страйковий рух робітників у 1900–1903 рр. невпинно зростав. Якщо в 1900 р. страйкувало близько 30 тис. осіб, то в 1903 р. – понад 86 тис. чоловік.

Поступово від економічних вимог робітники перейшли до політичних, висуваючи лозунги політичних свобод. Навесні 1901 р. семитисячна політична демонстрація робітників і студентів Харкова проходила під гаслами "Геть самодержавство!", "Хай живе свобода!".

Нового розмаху робітничий рух набув у 1903 році. Україну охопив загальний політичний страйк. Він розпочався у Баку на Закавказзі й перекинувся до Одеси, Катеринослава, Києва, Миколаєва, Єлизаветграда та інших промислових центрів і районів України. У страйку взяло участь близько 200 тис. робітників, з них понад 115 тис. в Україні. У багатьох містах відбулися великі робітничі демонстрації і мітинги, які супроводжувалися кривавими сутичками з поліцією та військами. Загальний страйк 1903 р. мав ряд особливостей. По-перше, він був найбільш масовим. По-друге, всі страйкарі вперше об'єднали вимоги-економічного і політичного характеру. Вони проголошували лозунги "Хай живуть політичні свободи!", "Хай живе демократична республіка!". Загальний страйк проходив не стихійно, а мав організований характер, що свідчило про зростання згуртованості і єдності робітників у боротьбі за свої економічні і політичні інтереси.

Страйковий рух охопив міста Східної Галичини. У 1900–1903 рр. тут відбулося 42 робітничі виступи за участю понад 18 тис. чол. У 1904 р. робітники Галичини організували 30 страйків. Особливо помітним став виступ працівників нафтової та озокеритної промисловості, в якому, за офіційними даними, брало участь понад 6 тис. чоловік. Страйкарі висували переважно економічні вимоги.

На початку ХХ ст. внаслідок тяжких умов життя селянства та існування поруч з селянськими господарствами великопоміщицьких маєтків посилюються селянські виступи і заворушення. В 1900 р. селянські заворушення відбулися в ряді сіл Київської та Подільської губерній. Основною причиною селянських виступів було малоземелля. Позбавлені засобів для існування, безземельні і малоземельні селяни самовільно захоплювали поміщицькі землі, вирубували ліс, заорювали сінокоси, добивалися повернення відрізків, тощо. Найбільш поширеними форма-

ми боротьби селян за землю були потрави поміщицьких посівів і сінокосів, захоплення земель та угідь, відмова від сплати боргів і платежів та ін. Становище селян погіршало в 1901 р. внаслідок голоду. Тому за 1900–1901 рр. в Україні було зареєстровано кілька сотень селянських виступів. 3 95 повітів України селянськими заворушеннями було охоплено 64. Загалом аграрний рух у 1900–1902 рр. охопив усі райони України, проте найбільшого розмаху він набув на Правобережжі, де сильними були пережитки кріпацтва, більш глибокі, ніж в інших регіонах краю, соціально-економічні і національно-релігійні суперечності. Якщо на Півдні України, де селяни були краще забезпечені землею й заробітками, в 1900–1901 рр. відбулося 30 селянських заворушень, на Лівобережжі – 50, то на Правобережжі – понад 200.

У 1902 р. селянський рух охопив Полтавську, Київську, Харківську та інші губернії і досяг найбільшої сили. У ряді районів селянська боротьба переросла в масові збройні виступи. Поміщики тікали, кидали свої маєтки напризволяще. Лише в березні було зруйновано 40 поміщицьких маєтків у Полтавській губернії. Усього протягом березня – квітня 1902 р. сталося понад 120 нападів на економії поміщиків, багатих орендарів, унаслідок чого 105 маєтків було розгромлено.

Доведені до відчаю злиднями і стражданнями, селяни забирали в поміщицьких садибах хліб, картоплю, сіно для худоби, необхідний реманент, знаряддя праці. Серед селян поширювалися чутки про існування царського указу, згідно з яким їм нібито дозволялося забирати у поміщиків хліб, землю, майно. Проте царський уряд розвіяв селянські ілюзії, надіславши на село війська, щоб за допомогою зброї придушити повстання. Розправи уряду з повстанцями показали селянам суть царської влади, кому вона служить і кого захищає. Тільки в Харківській губернії після збройного придушення повстань до суду було притягнуто 960 осіб. Без судових рішень багатьох селян покарано шомполами. Учасників виступів ув'язнювали, відправляли на каторжні роботи або на заслання до Сибіру та інші віддалені райони країни. Але це не припиняло революційних настроїв серед селян, їх підсилювала і агітація революційних партій, які закликали селян до боротьби проти царського режиму.

Серед селян розповсюджувалась література, в якій у популярній формі викривався самодержавно-поміщицький лад і звучав заклик до боротьби проти великого поміщицького землеволодіння. Про масштаби революційної агітації на селі переконливо свідчить хоча б той факт, що лише протягом січня – березня 1902 р. на Полтавщині жандармсь-

кі чиновники зареєстрували 68 різних нелегальних видань. Селянські повстання на Полтавщині й Харківщині мали значний вплив на розгортання аграрного руху в інших губерніях України. Хоча царські "влади" всіляко приховували правдиву інформацію про ці події, чутки про них поширювалися серед селянства. У 1902 р. на Україні відбулося 320 селянських виступів, які охопили 556 сіл. Особливістю селянського руху 1902 р. порівняно з попередніми роками була його масовість. Із 320 виступів 212 було ліквідовано за допомогою поліції та військ. Однак за своєю суттю селянський рух залишався ще розрізненим і стихійним. Протягом 1903–1904 рр. в підросійській Україні відбулося 411 виступів, у яких брали участь селяни 439 сіл з населенням майже 350 тис. чоловік. За підрахунками історика селянського руху М. Лещенка, всього в 1900–1904 рр. в Україні відбулося 1022 виступи селян, що охопили 1300 сіл з населенням 800 тис. чол.

Важким було становище українських селян і на Буковині, Галичині та Закарпатті, де більша частина землі належала поміщикам, серед яких переважали чужинці: поляки, румуни, мадяри. На початку ХХ століття у цих регіонах постійно зростає число селянських страйків. 1902 р. страйк, у якому взяло участь 200 тис. селян, охопив усі східні частини Галичини. Селяни отримали ряд поступок з боку поміщиків.

Складовою частиною загальнодемократичного руху стали виступи студентства, соціальний склад якого на початку ХХ ст. дещо змінився за рахунок вихідців із демократичних верств населення. Студенти, незадоволені реакційним університетським статутом 1884 р., який не давав права вільно та самостійно вести свої справи, на своїх зібраннях висловлювали протести проти поліцейського режиму у вузах та інших навчальних закладах, вимагали автономії університетів. У вищих навчальних закладах Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава відбувалися демонстрації з вимогами академічних свобод. Частина студентів, особливо вихідців із селян та міщан, прагнула поєднати студентський рух із загальнополітичною боротьбою проти царського режиму, критикувала політику уряду.

У січні 1901 р. за спробу студентів Київського університету провести страйк 183 учасники сходки відповідно до "Тимчасових правил" були віддані у солдати. У зв'язку з цим по всій країні прокотилася хвиля студентських страйків, на що влада відповіла масовим відрахуванням студентів, демонструючи сваволлю і безчинство. Проте студентський рух не припинився, а вийшов за стіни навчальних закладів і почав зливатися з політичними виступами та демонстраціями робітників. У листопаді – грудні 1901 р. спільно виступили харківські студенти і робітники.

У відповідь на це проти демонстрантів були кинуті козаки, кілька рот піхоти та полк драгунів. Прагнучи заспокоїти студентство, царський уряд 22 грудня 1901 р. видав нові "Тимчасові правила". Вони давали змогу студентам створювати під наглядом керівників навчальних закладів гуртки, каси, бібліотеки, скликати збори. Однак така "регламентація" уже не задовольняла студентські маси, які все рішучіше заявляли про свій протест.

В вузах країни відбулися виступи протесту проти запровадження урядом нових "Тимчасових правил". Уже в лютому – березні студентські виступи переросли у всеросійський страйк, в якому брало участь близько 30 тис. чоловік. Студентські демонстрації підтримували робітники, і запровадження "Тимчасових правил" було зірване. У серпні 1902 р. уряд прийняв чергові "Тимчасові правила", які передбачали запровадження у вищих навчальних закладах інституту кураторів, професорських дисциплінарних судів. Серпневі "Тимчасові правила" в черговий раз сколихнули студентську молодь, до якої почали приєднуватися вихованці старших класів гімназій, реальних училищ і технічних шкіл. У Харкові, Києві, Катеринославі та інших містах України виникли підпільні учнівські організації, які сприяли пожвавленню самодіяльності серед учнівства. Третій всеросійський студентський з'їзд, який відбувся в Одесі наприкінці листопада 1903 р., констатував, що рух студентської молоді, виникнувши на академічному ґрунті почав переростати у політичний. Підтвердженням цього були не тільки політичні вимоги студентів, а й створені ними політичні організації і гуртки.

Рух українського студентства на початку ХХ ст. розвивався також у Західній Україні. Віча та зібрання студентської молоді Галичини й Буковини спрямовувалися на задоволення як академічних, національно-культурних, так і політичних вимог, пов'язаних насамперед із наданням українським землям статусу національно-територіальної автономії.

Перша російська революція, що розпочалася подіями "Кривавої неділі" 9 січня 1905 р. супроводжувалася активними діями робітників, селян, усіх демократичних верств суспільства. Звістка про розправу над учасниками мирної демонстрації в Петербурзі швидко облетіла всю країну. Уже 12 січня почався страйк на Південно-російському машинобудівному заводі в Києві, який підтримали робітники заводу Гретера і Криванека та інших підприємств міста. Страйкарі відстоювали економічні інтереси, проте висували і вимоги загальнополітичного характеру. Протягом січня страйкували робітники Катеринослава, Кам'янського, Горлівки, Юзівки, Єнакієвого, Маріуполя, Житомира, Бердичева та інших промислових міст і регіонів України. У січні 1905 р. в шести губерніях

України страйкувало 41 підприємство, а загальна чисельність страйкарів перевищила 11 тис. чол.

До березня 1905 р. страйковий рух продовжував невпинно наростати, втягуючи в революційну боротьбу дедалі більше робітників. У деяких районах адміністрація кинула на придушення виступів поліцію та війська, що призвело до кривавих сутичок між страйкуючими і солдатами. Протягом перших трьох місяців революції в Україні страйками було охоплено понад 320 заводів, фабрик та майстерень, а чисельність страйкарів, за далеко неповними даними, досягала 170 тис. чоловік. У зазначений період страйки мали переважно економічний характер. Учасники добивалися встановлення 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати, забезпечення оплати у зв'язку з хворобою, відкриття шкіл для дітей тощо. Тиск робітників примусив капіталістів у деяких випадках піти на окремі поступки.

Весною і влітку 1905 р. відбувалося швидке наростання масової боротьби пролетаріату. У багатьох містах, зокрема Одесі, Києві, Луганську, Мелітополі, Харкові, Катеринославі, пройшли першотравневі масовки та робітничі збори, страйки і демонстрації. Налякане революційним піднесенням царське самодержавство опублікувало підготовлений міністром Булігіним закон про скликання дорадчої Державної думи. За її допомогою царизм мав намір послабити революційний натиск. Проте в жовтні 1905 р. розпочався всеросійський жовтневий політичний страйк, який охопив понад 2 млн чоловік. На Україні в ньому взяло участь 120 тис. чоловік. У Катеринославі, Харкові, Одесі відбулися криваві сутички і барикадні бої між страйкарями і царськими військами.

Всеросійський політичний страйк показав могутність робітників. Він паралізував сили уряду і примусив царя видати 17 жовтня маніфест про "громадянські свободи" і скликання законодавчої Думи із залученням до виборів усіх верств населення. У дні жовтневого страйку почали формуватися ради робітничих депутатів. У жовтні–грудні 1905 р. вони виникли у найбільших промислових центрах України – Катеринославі, Києві, Одесі, Миколаєві, Єнакієвому, Маріуполі, Юзівці і Кременчуку.

Особливо активно після всеросійського жовтневого страйку 1905 року серед робітників розгорнувся рух за організацію професійних спілок. У листопаді 1905 р. в Україні налічувалося не менше 80 професійних спілок, які діяли в усіх великих містах. Основну увагу профспілки приділяли боротьбі за поліпшення економічного становища робітників, проте разом з тим сприяли залученню трудящих до політичної боротьби.

Під впливом виступів робітничого класу посилились селянські за-

ворушення. Тільки в першій половині 1905 р. селянський рух охопив 43 із 94 повітів України, всього у регіоні відбулося 1857 селянських виступів. У Чернігівській, Полтавській і деяких інших губерніях відбувся ряд селянських повстань, створювалися місцеві організації Всеросійської селянської спілки. Найбільшим із них був виступ селян у с. Великі Сорочинці на Полтавщині. Всього протягом 1905 р. в Україні відбулося близько 4000 селянських виступів, що охопили 6884 села з населенням понад 5 млн. чоловік.

Революційні настрої у 1905 р. перекинулися і на армію. Почалися виступи серед солдатів і матросів. Найбільшим з них було повстання матросів на панцернику "Потьомкін" Чорноморського флоту 14–25 червня 1905 року.

Крім ненависті до самодержавства, приводом стало те, що матросам 14 червня на обід подали борщ з червим м'ясом, до якого вони не торкнулися. Командир корабля Голіков вирішив використати для виявлення і розстрілу революційних керівників. За порадою більшовика Вакуленчука матроси перестали коритися Голікову. Старший офіцер Гіляровський смертельно поранив Вакуленчука. Тоді матроси розправилися з найбільш ненависними офіцерами, а інших заарештували.

Оволодівши кораблем матроси головою обрали П. Матюшенка. У ніч на 15 червня "Потьомкін" прибув до Одеси. Царський уряд послав проти повсталих майже всю ескадру (12 кораблів). Командирові панцерника "Георгій Побідоносець" вдалося посадити корабель на міліну.

Команда "Потьомкіна" змушена була повести (із-за нестачі запасів) корабель до румунського порту Констанци де 25 червня здалися румунським властям. З усього екіпажу тільки 117 чоловік повернулися тоді до Росії, інші залишилися за кордоном. Ті учасники повстання, які потрапили до рук царських властей, були засуджені до страти, каторги або тюремного ув'язнення.

Восени 1905 р. виступи солдатів і матросів відбулися в Севастополі, Києві, Харкові, Миколаєві, Катеринославі.

Під впливом революційного руху робітників і селян продовжувалися заворушення в армії і на флоті. Найширшими в Росії були виступи матросів у Кронштадті в липні 1906 року. В Україні відбулися повстання солдатів 7-го саперного батальйону в Києві, ряд солдатських мітингів у Одесі і Харкові, демонстрація новобранців у Миколаєві, повстання солдатів у Полтаві та Херсоні. Проте всі ці розрізнені виступи були жорстоко придушені. Революція 1905–1907 рр. закінчилася поразкою, але завдала серйозного удару царському самодержавству.

Кульмінаційним моментом революції став грудень 1905 р., коли у

ряді міст відбулися збройні повстання. В Україні основними районами збройної боротьби проти царизму були Катеринослав, більшість міст Донбасу, Київ, Одеса, Миколаїв, Харків. У ході збройних виступів робітників влада часто переходила до рук Рад робітничих депутатів. Однак у грудні 1905 р. царизм придушив повстання і відбив натиск народу.

З 1905 р. соціальний рух йде на спад, але в цей період робітники і селяни продовжували відстоювати свої права.

У Галичині та на Буковині у 1905–1907 рр. відбувалося значне зростання вічового руху, який спрямовувався насамперед на демократизацію виборчої системи,

Після поразки буржуазно-демократичної революції в Росії, у тому числі й в Україні, настав період століпінської реакції. У більшості регіонів країни тривалий час діяв воєнний або надзвичайний стан чи стан посиленої охорони. Було заборонено діяльність усіх опозиційних партій. Царизм громив робітничі організації – профспілки, кооперативи, ради робітничих депутатів.

Розгул реакції призвів до спаду робітничого руху, хоча відбувалися окремі політичні та економічні виступи і страйки робітників. Так, зокрема у листопаді 1907 р. застрайкували 2 тис. робітників Харківського паровозобудівного заводу. У 1907–1910 рр. страйки відбувалися переважно з нагоди річниць "кривавої неділі" та 1 Травня. В цілому в зазначений час в Україні відбулося 504 страйки, в яких взяли участь близько 80 тис. чоловік. Проте страйки не були значними та масовими. Робітники боролися в основному проти погіршення умов праці, відстоювали свої соціальні завоювання.

Пожвавлення робітничого страйкового руху розпочалося лише восени 1910 року. Він набував все більшої сили і потужності. Справжнім каталізатором революційного піднесення став розстріл робітників на Ленських золотих копальнях 4 квітня 1912 року. Прокотилася хвиля масових страйків, демонстрацій і мітингів по всій Росії. В Україні у 1912 р. відбулося 349 страйків, які здебільшого мали політичний характер. За передвоєнний період 1914 р. на підприємствах України страйкувало 60 тис. чоловік, з них 75 % брали участь у політичних страйках.

Після придушення революції і до початку Першої світової війни антицарські та антипоміщицькі настрої продовжувало демонструвати селянство. Щоправда, в 1907–1914 р. тривали лише розрізнені виступи окремих груп селян. Замість розгрому поміщицьких маєтків, що було характерним в революційні часи, селяни тепер здійснювали підпали господарств. Певне поживлення селянського руху розпочалося в 1910 році. Тоді в Україні відбулося 318 селянських заворушень, а в 1911 р. – 112.

Продовжували нелегально діяти й створювалися нові організації Селянської спілки, відбувалися страйки робітників.

Під час Першої світової війни 1914 р. революційно настроєні робітники відправлялися на фронт. В народних масах країни зростало невдоволення війною, господарською розрухою в країні, політикою самодержавства. Наростала хвиля революційного піднесення. Робітничий клас Росії і України все активніше включався у страйкову боротьбу. Вона охоплювала всі промислові центри й набувала яскраво вираженого політичного характеру. У 1915 р. в Україні відбулося 115 страйків у яких брали участь 48 тис. робітників. У 1916 р. кількість страйків зросла до 218, а учасників відповідно до 193 тисяч. Посилювався революційний рух і на селі. За період Першої світової війни на Україні відбувся 161 селянський виступ.

Різні уряди, які існували в Україні в період 1918–1920 рр. були мало популярними серед селян. Зокрема, це стосувалося режиму гетьмана П. Скоропадського. Селянство протестувало як проти повернення землі поміщикам, так і проти насильницького вилучення продовольства на користь німецьких і австро-угорських окупантів. В липні 1918 р. особливо розмаху набуло Звенигородсько-Таращанське повстання (керівники: Гребінка, Баляс), в серпні – Ніжинське (Микола Кропив'янський).

Настрої селянства були надто важливими, оскільки вперше за довгі століття у нього з'явилося бажання і здатність боротися. В період правління П. Скоропадського по всій Україні виникло декілька партизанських загонів на чолі з отаманами пройнятими ідеями анархізму. Нездоволення селян економічною ситуацією перепліталися з політичною боротьбою за владу в країні. Отаманів та їх ідеї підтримувала велика кількість селян.

З приходом більшовиків 1919 р. почалось утворення радгоспів, комун, що не могло не вплинути на відношення селян до радянської влади. Як зазначали керівники більшовиків, саме селянські повстання привели до поразок та відступу Червоної армії з України.

Два наймогутніших селянських партизанських ватажки із своїми загонами базувалися в південних степах України. Це були М. Григор'єв і Н. Махно.

Григорій (Григор'єв) Матвій (1888–1919) колишній царський офіцер, очолював 12 тис. чоловік на Херсонщині й підтримував тісні зв'язки з українськими лівими радикалами. Також підтримував Директорію, діяв у районі Миколаєва (1918). Восени 1918 р він очолив антигетьманське повстання на сході Херсонської губернії. У березні–квітні 1919 р.

М. Григор'єв перейшов на бік більшовиків, допомагав їм у наступі на Миколаїв, Херсон, Одесу. Проте в травні 1919 р. Григор'єв підняв найбільше антибільшовицьке повстання, яке відразу охопило велику частину Правобережжя та Півдня України (тривало до початку червня). Повстання було ліквідоване Червоною Армією. Загони Григор'єва перейшли на бік Махна. А сам М. Григор'єв був убитий махновцями.

Інший легендарний керівник масового селянського руху – Нестор Іванович Махно .Справжнє прізвище – Міхнієнко (1884–1934).

У 1917 р. Н. Махно висунув ідею про розподілення землі і знайшов багато прихильників серед селян-земляків. Незабаром його обрали головою селянської спілки і керівником місцевої Ради селянських депутатів. На цих посадах він за декілька місяців виконав свої передвиборні обіцянки. Влітку 1917 р. влада в Гуляй – Полі перейшла до рук Ради яку він очолював, панське і церковне землеволодіння перестало існувати за два місяці до прийняття Декрету про землю.

У 1918 р. Н. Махно створив повстанське військо. В листопаді 1918 року махновці здійснили свій перший рейд, пройшли з боями Олександрівський, Маріупольський, Бердянський і Павлоградський повіти. 30 грудня, в результаті згоди між "Револуційним штабом" махновців і Катеринославським губревкомом про спільну боротьбу проти білих, німців і гетьманців, Н. Махно був призначений головою робітничо – селянської армії Катеринославського району.

Н. Махно став союзником Червоної армії, але він зберіг за собою певну воєнну, політичну та економічну самостійність. Він контролював 72 волості навколо Гуляй–Поля, проводив у них незалежну економічну політику.

В цей час армія Н. Махна активно протистояла білогвардійським військам. Його частини успішно штурмували Катеринослав, а з початку 1919 р. брали участь в боях з Петлюрою і Денікіним. Але явне протистояння у селянському питанні поступово загостряло відносини Н. Махна з Радянською владою. В травні 1919 р. бригада Махна почала відкриту боротьбу проти радянської влади. За наказом Троцького у червні 1919 р. Ворошилов заарештував і розстріляв 8 чоловік із штабу Н. Махна. Тоді "батько" повернув свої війська проти червоних. У січні 1920 р. Всеукраїнським оголосив махновців поза законом.

Восени 1920 р. була укладена остання угода Н. Махна з радянською владою. Його дивізії брали участь в штурмі Перекопу і в звільненні Криму. Після перемоги частина махновських військ, яка знову виступила проти Рад, була роззброєна, командири – розстріляні. З цього моменту

почалася історія кривавої махновщини. Не приймавши участь у кримському поході через поранення, Н. Махно зібрав у 1921 р. ядро своєї армії, її шлях – рейди по Україні, масові знищення радянських активістів, чекістів, червоноармійців. Посилився терор з боку більшовиків. Червона Армія нанесла поразки повстанським об'єднанням. Тому в серпні 1921 р. Н. Махно з невеликим загonom переправився через Дністер, а у 1924 р. емігрував у Францію.

Разом з цими повстанськими загонами діяли загони під керівництвом Терпило Данило Ількович (псевдонім отаман Зелений). Він у листопаді 1918 р. брав участь у повстанні проти гетьманського уряду Павла Скоропадського на Трипіллі. Згодом очолив Дніпровську дивізію. У січні 1919 виступив проти Директорії УНР і перейшов на бік Червоної армії. Призначений командиром 1-ї Київської радянської дивізії, що увійшла до складу Українського фронту під командуванням військово діяча В. Антонова-Овсієнка. Вів бої з частинами армії УНР, брав участь у захопленні радянськими військами Києва. Після вимоги більшовицького командування реформувати дивізію за зразком червоноармійських частин Терпіло відмовився влитися у Червону армію. Повстанці під командуванням Зеленого контролювали значну частину Київщини і Полтавщини. Отаман відмовився надати підтримку отаману М. Григор'єву, що значно послабило антибільшовицький повстанський рух. Проти повстанців Зеленого було направлено червоноармійські загони чисельністю 21 тис. чоловік. У запеклих боях 11–15 травня 1919 р. загони Терпіла зазнали поразки і відступили на лівий берег Дніпра. 18 липня 1919 р. неподалік Трипілля загони отамана Зеленого були розбиті. З невеликим загonom він змушений був відступити. Вів боротьбу з денікінцями, але у серпні 1919 був розбитий. В одному з боїв неподалік Канева смертельно поранений.

В період НЕПу (1921–1928 рр.), у зв'язку з допуском капіталістичних елементів, відбувались виступи робітників пов'язані з боротьбою за покращення матеріального становища, умов праці, проти безробіття. У 1930 роки ситуація змінюється докорінно: відбувається становлення жорсткого централізованого політичного режиму. В кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. на боротьбу спробували піднятися селяни. Особливою формою протесту стало масове знищення худоби, вагомим було повстання українців на Кубані. Таким чином, в 1930–1950 рр. фактично був придушений будь який опір в принципі, тому цей період в СРСР називається тоталітарним.

Під час правління М.С. Хрущова відбувається послаблення політичного режиму. У зв'язку з цим відкрилась певна можливість вислов-

лювати свої "незадоволення", реагувати на існуючий стан в суспільстві. Яскравим прикладом було повстання робітників у місті Новочеркаську. В Україні гучних соціальних виступів в цей період часу не зафіксовано. Але із розповідей очевидців можна стверджувати що вони існували, але відповідно до політичного становища в країні вони не були висвітлені на сторінках інформаційних видань. Вони не мали масового характеру і миттєво були придушені. З приходом до влади Л.І. Брежнєва (1964 р.), в середині 70-х рр. ХХ ст. країна вступила в фазу певної економічної стабільності. Хоча проблеми залишались. Невдоволення виявляли окремі категорії промислових робітників. Виступи були не масовими і тривали короткий період часу.

Масовий робітничий страйковий рух у СРСР розпочався в середині 1980-х років. В основі лежали економічні причини. Недосконалі економічні реформи ще більше ускладнили соціально-економічні проблеми, які не вирішувалися роками. Особлива ситуація склалася в гірничій галузі. Влітку 1989 р. вугледобувні райони СРСР вперше за багато десятиліть охопила хвиля страйків. Зокрема, припинили роботу майже півмільйона шахтарів у Донецькому і Львівсько-Волинському басейнах. Шахтарі вимагали поліпшення умов праці та підвищення заробітної плати.

У Донбасі використовувалися застарілі й зношені засоби виробництва. Тому продуктивність праці була низькою, а запиленість повітря в забоях перевищувала норматив в 20–100 разів. Проте не умови праці були головною причиною незадоволення шахтарів. Під час опитування робітників об'єднання "Донецьквугілля" 86 % з них назвали найвагомішою причиною страйку дефіцит продовольчих і промислових товарів, а 79 % – низьку заробітну плату.

Першими в Україні застрайкували 15 липня 1989 р. гірники шахти "Ясинуватська–Глибока" в Макіївці. Потім центр подій перемістився у Донецьк. За деякими даними, страйк підтримали, припинивши роботу, 182 шахти. Робітники вимагали надання економічної самостійності шахтам, підвищення заробітної плати, вирішення в шахтарських містах і селищах соціальних та житлово – побутових проблем.

У Горлівці виникла регіональна спілка страйкових комітетів Донбасу. Вона домоглася усунення з посад деяких радянських партійних керівників середньої ланки і оголосила недовіру третині директорів шахт та об'єднань. Усі господарські керівники мали пройти через вибори в своїх колективах.

Центром політичної активності в Україні у 1989 р., безперечно, був Львів. Із зрозумілих причин русифікація мало торкнулася Західної України. Населення її особливо боляче сприймало обмеження сфери дії української мови, що здійснювалося партійно-державними органами. 13 червня 1988 р. після заборони місцевими властями проведення установчих зборів Товариства української мови імені Т. Шевченка львів'яни розпочали численні акції протесту. Вони протестували проти закриття шкіл з українською мовою навчання, витіснення рідної мови із сфери державного управління, судочинства, книговидання, засобів масової інформації тощо.

Починаючи з осені 1988 р. процес "перебудови" вступив у свій мітинговий етап. У Львові, Києві, Вінниці і Хмельницькому пройшли перші масові мітинги неформальних об'єднань. Зокрема, у Львові на площі перед університетом регулярно проводилися мітинги, учасники яких вимагали скасування привілеїв для компартійно-радянської номенклатури, звільнення політичних в'язнів, розширення прав союзних республік тощо. На ці мітинги збиралися декілька тисяч чоловік.

У листопаді 1988 р. в Києві відбувся перший масовий мітинг (близько 20 тис. учасників), присвячений екологічним проблемам. На ньому гостро порушувалося питання про відповідальність конкретних посадових осіб, починаючи від першого секретаря ЦК Компартії України В.Щербицького і Голови Президії Верховної Ради УРСР В. Шевченко, за приховування впливу руйнівних наслідків Чорнобильської катастрофи на здоров'я людей і невживання оперативних заходів після вибуху четвертого енергоблоку.

Правоохоронні органи не мали юридичного права на придушення мітингової демократії, адже конституції СРСР і УРСР декларували свободу зібрань. Раніше демонстраціям та мітингам можна було перешкодити, звинувачуючи їхніх організаторів у контрреволюції або антирадянській діяльності. Після лібералізації режиму для припинення невідгідної властям політичної активності стала потрібною певна законодавча база. У серпні 1988 р. за вказівкою політбюро ЦК Компартії України Президія Верховної Ради УРСР видала Указ "Про відповідальність за порушення встановленого порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій". Указ передбачав санкції – попередження до штрафування на різні суми, адміністративний арешт на різні строки, позбавлення волі на строк до шести місяців, виправні роботи до одного року. Проте санкції вже не могли зупинити зростаю-

чої хвилі мітингової активності. До травня 1989 р. відбулося 72 несанкціонованих мітинги, в основному у Львові, Києві, містах Криму.

Навесні 1991 р. у Донбасі вибухнув страйк, який, став яскравим проявом загострення політичного протистояння між консерваторами та демократичною опозицією. Хвиля шахтарських заворушень прокотилася навесні у Донецьку, Макіївці, Червоноармійську, Червонограді, у ході яких висувалися як економічні, так і політичні вимоги.

Після ряду страйків у містах, в середині квітня гірники вирушили до Києва з протестом, який хотіли передати до Верховної Ради УРСР, сподіваючись підняти на виступ трудівників не тільки столиці, а й усієї України. 16 квітня у Києві був створений республіканський страйковий комітет. Але широкомасштабного страйку не відбулося. Причиною була низька організованість, недостатня підготовленість і оперативність страйкуючих. В результаті уряд республіки та представники шахтарів підписали взаємопогоджений протокол.

Серед широкого спектра тодішніх неформальних організацій слід відзначити Українську студентську спілку (УСС), яка була створена наприкінці 1989 р. у Києві. У своїй діяльності Українська студентська спілка поряд з вимогами поліпшення життя і побуту молоді (гарантована стипендія усім студентам України на рівні прожиткового мінімуму, стовідсоткове забезпечення їх гуртожитками) висувала політичні вимоги: запровадження прямих виборів ректорів, деканів, усіх посадових осіб, скасування інститутських парткомів, передача функцій комітетів комсомолу асоціаціям молодіжних організацій.

З 2 до 17 жовтня 1990 р. у Києві тривало голодування студентів, у якому брали участь 158 осіб з 24 міст України. Голодуючі студенти вимагали: відставки уряду, надання декларації про державний суверенітет України, оголошення нових виборів до Верховної Ради на багатопартійній основі, заборони відбування військової служби громадянами України за її межами, націоналізації майна КПРС та ВЛКСМ на території республіки.

В 1991 р. ситуація погіршилася – продовжувався спад економіки, з'являлася навіть непевність щодо її спроможності забезпечити населення наступної зими. Активно розгорнувся суспільний рух. Люди захищали свої економічні інтереси, але на цих інтересах спекулюють політики. Вони використовують людей для досягнення своїх політичних інтересів. Найбільш активними категоріями суспільства були шахтарі, вчителі, студенти, пенсіонери, робітники транспортної галузі.

Різкий, жорстокий перехід до капіталістичної економіки, відмова від політики державного патерналізму призвів до обвального зниження життєвого рівня населення. Звичайним явищем стали демонстрації й мітинги протесту. Вимогами мітингуючих було підвищення та погашення заборгованості по заробітній платі, стипендіям та пенсіям, зниження цін на продукти харчування та комунальні платежі тощо. При цьому досвід показав украй малу ефективність мітингів; уряд практично не звертав на них уваги. Організаторами мітингів виступають профспілки, партії й організації лівої орієнтації, розраховуючи в такий спосіб закріпити за собою імідж захисників працюючих і найбідніших верств населення. Праві партії, як правило, таких мітингів не підтримують, розглядаючи в них підступи лівих і небезпека для становлення держави. Самі учасники мітингів приймають у них участь, як правило, не тому, що розраховують на результат, а для вираження емоцій, що накопилися.

Наприкінці 1990-х рр. стало зрозуміло, що заступило зростаюче незадоволення постійним погіршенням економічної ситуації. Дедалі більшу прихильність здобувала колись відкинута система ринкової економіки. Найбільш важливою зміною було те, що помітно зникла психологія страху у людей.

У перше десятиліття незалежної України масовими та регулярними були страйки шахтарів. Шахтарі Донбасу висували вимоги економічного характеру: підвищення зарплати, поліпшення умов праці й т. д.

Страйки й голодування, викликані триваючим погіршенням соціально-економічних умов, проходили в різних регіонах України. Керівники організацій Незалежної профспілки гірників України на Донбасі оголосили голодування в знак протесту проти постійної затримки заробітної плати. В основному уряд не задовольняв вимоги шахтарів, хоча інколи йшов на поступки. Робітникам виплачували частку заробітної плати, а решту обіцяли "потім". Це призводило до хвилі нових страйків та мітингів. Страйки шахтарів підтримували робітники Дніпропетровська, Києва, Запоріжжя, Кривого Рогу, Миколаєва, Одеси, Харкова. Вимоги носили економічний характер.

Більше півмісяця тривав страйк залізничників Миколаївського депо влітку 1993 року. Був блокований рух пасажирських потягів. Основні вимоги – відставка Верховної Ради і індексація зарплати на рівні 80 % росту цін. Страйк ненадовго був підтриманий залізничниками деяких інших регіонів (Каховка, Кременчук). У Києві пройшли потужні страйки транспортників. На початку місяця страйкували кілька автобус-

них парків, а з 16-го лютого, протягом тижня – всі трамвайно-тролейбусні парки. Основні вимоги транспортників: підвищення зарплати до 10 мінімальних, виділення коштів на придбання й ремонт техніки. Рух у місті було паралізовано, економіка понесла значні збитки. Миська адміністрація зайняла тверду позицію: почала переговори зі страйкуючими, звернулася в суд з позовом про визнання незаконності страйку. Влада мобілізувала водіїв прилягаючих областей для роботи в Києві. Страйк закінчився поразкою страйкуючих. Тролейбусне депо, що виявило особливу страйкову активність, було розформовано, частина його працівників втратила роботу.

З вимогами підвищення життєвого рівня у 1994 р. тривав страйковий рух вчителів. У листопаді він прийняв масовий характер. Творча рада вчителів України виступила з "Відкритим листом розпачу й надії" вчителів Президентові України. Страйки вчителів пройшли у всіх регіонах України: безстроковий в Івано-Франківській області, 10-денний в Чернівцях, попереджувальний в Криму. Передстрайкову готовність оголосили викладачі київських шкіл. Вимоги вчителів: приведення вчительської зарплати у відповідність із середньою оплатою праці в промисловості, встановлення окладів технічного персоналу й стипендій на рівні офіційної межі малозабезпеченості, встановлення пільг педагогам на рівні держслужбовців та ін. Ці вимоги були підтримані профспілкою працівників освіти й науки. Страйки супроводжувалися мітингами протесту й демонстраціями. Деякі із проблем вирішувалися в ході переговорів з місцевою адміністрацією.

Уряд готовий виконати одну вимогу профспілок – про зарплату. Конференція представників учительських профорганізацій не задовольнилася цим і ухвалила рішення щодо проведення 1 грудня акцій протесту – попереджувальних страйків, мітингів і маніфестацій. До заходів були готові приєднатися близько 30 % колективів.

Вимагали підвищення окладів вчителі й працівники дошкільних установ: пікетували адміністративні будинки в Миколаєві (більше 1000 чоловік), страйкували в чотирьох школах Києва. Страйк в 26 школах міста Красний Луч тривав 3 тижня – не працювали 26 шкіл з 37. Миськрада зобов'язалася виконати 6 з 10 вимог страйкуючих. Делегація страйкому вчителів виїхала в Київ для звернення до Верховної Ради.

Протягом 1995 р. тривали шахтарські страйки на Донеччині, у Дніпропетровську та на Запорізькій АЕС з вимогами виплатити зарплату.

У відповідності рішення III-го з'їзду профспілки працівників освіти

й науки у грудні 1995 р. в Києві та інших містах України були проведені мітинги й збори працівників навчальних закладів, які протестували проти зниження життєвого рівня, недостатнього фінансування закладів освіти, затримки виплати зарплат.

Близько 200 студентів київських вузів пікетували 7-го грудня будинок Верховної Ради, вимагаючи підвищення стипендій, надання пільгового проїзду студентам в транспорті.

Одночасно уряд прибігав й до методів залякування, спочатку словесного. Але за цим, пішли й судові переслідування. Проти декількох шахтарських лідерів було порушено кримінальну справу – за участь у групових діях, що порушують громадський порядок. Масові страйки були припинені (починаючи з 22 липня страйкували тільки 1–2 шахти); а у серпні шахтарські страйки були повністю припинені – суспільна активність зводилася до певних форм протесту проти репресивних мір. Із заявами в захист арештованих шахтарських керівників і з осудом дій влади виступили не тільки ліві партії й організації, а також і Міжнародна федерація профспілок працівників хімічної й гірничодобувної промисловості.

З початку серпня Донецький обласний арбітражний суд задовольнив позови адміністрацій 9 шахт області про визнання страйків незаконними.

У вересні 1996 р. після придушення владою шахтарських страйків, які проходили у липні цього ж року вони другий місяць майже повністю припинені. Так, за заявою Мінвуглепрому: "У цілому по вугільній галузі "практично ніхто не страйкує", видобуток вугілля тримається на звичайному рівні". Проте, обстановка в шахтарських регіонах була дуже напруженою. На багатьох шахтах Донбасу борги по зарплаті росли. Колективи ряду шахт мають намір ухвалити рішення щодо поновлення страйків.

У Криму тривали страйки вчителів (близько 10 тис.) вимагаючи виплати затриманих зарплат.

Відносно масові акції протесту проти зниження рівня життя пройшли в Міжнародний день боротьби з бідністю. Учасники акцій вимагали негайного ствердження графіка погашення заборгованості по зарплаті, запровадження в дію закону про оплату праці в повному обсязі.

Наряду с соціальними, звучали вимоги припинити "інформаційну блокаду", встановити у повному обсязі трансляцію російських телеканалів.

Тривали акції протесту вчителів і викладачів проти невиклати зар-

плат. За словами міністра освіти М. Згуровського, загальна заборгованість по зарплаті вчителям середніх шкіл досягла 240 млн грн; затримки з виплатою зарплат викладачам вузів і технікумів становлять 1,5–2 місяці. На цей день страйкували, вимагаючи виплати затриманої зарплати вчителі 32 шкіл, у яких навчаються 10,8 тисяч дітей (у т.ч. 2 школи – у Криму, 18 – у Закарпатській області, 5 – у Рівненській, 6 – у Миколаївській). Мітинги протесту працівників освіти пройшли в Києві (близько 6 тис.) і в Донецьку (близько 2 тис.). Одноденний попереджувальний страйк провели вчителі Харкова, сидячий страйк – студенти й викладачі Львівського університету.

А 15 листопада 1996 р. близько 1,5 тисяч працівників освітніх закладів, вимагаючи виплати затриманих зарплат, пікетували будинок Кабміну й Верховної Ради.

Виступи освітян, шахтарів, лікарів, студентів, пенсіонерів та робітників з періодичністю продовжуються і до сьогодні. В період правління Л.Д. Кучми виступи мали непослідовний характер і супроводжувалися економічними вимогами, які перепліталися з політичними. В основному це підвищення пенсій, стипендій, заробітної платні тощо. В переломні періоди зміни влади в державі активізувалася роль політичних партій, які в передвиборних компаніях обіцяли підвищити матеріальний стан населення та забезпечити політичну стабільність в державі. Все це знайшло відображення в соціальній сфері.

В період першого десятиліття XXI ст. зросла потреба людей у зміні поточного становища в соціальній сфері держави. Новий президент України В.А. Ющенко (2004) пообіцяв кардинально змінити ситуацію на краще. Цей процес триває. Хоча на даному етапі є помітними виступи робітників сільськогосподарської сфери (ситуація цін на м'ясо); суднобудівних заводів з вимогою підвищення зарплатні; пікети пенсіонерів та малозабезпечених громадян у зв'язку з підвищенням тарифів на комунальні послуги (грудень 2006 р.); страйки студентів медичних закладів (у зв'язку з підвищенням строку інтернатури та працевлаштування), тощо.

Таким чином, можна зробити висновок, що протягом всіх історичних етапів України соціальні виступи були, є, і мабуть будуть присутніми, тому що, завжди існували вимоги соціального характеру до діючої влади.

Завдання для самоперевірки

1. Назвіть основні причини народних рухів у добу Київської Русі.
2. Причинами повстання під проводом селянина Мухи були :
 - а) Підвищення стипендії;
 - б) Посилення кріпацтва;
 - в) Заборона публічного виконання православних обрядів;
 - г) Тяжкий національний гніт.
3. Повстання під проводом селянина Мухи охопило території:
 - а) Молдавії, Галичини, Буковини;
 - б) Наддніпрянської України;
 - в) Слобожанщини.
4. Причинами поразки повстання під проводом селянина Мухи були:
 - а) Брак військової виучки;
 - б) Нестача коштів;
 - в) Слабка організованість;
 - г) Замкнутість на місцевих проблемах;
 - д) Недосвідчене керівництво;
 - е) Домовленість з поляками про спільні дії;
 - ж) Зрада селянина Мухи повстанців.
5. Перше велике повстання проти польського панування в Україні 1591 почалося під проводом :
 - а) Северина Наливайка;
 - б) Григорія Лободи;
 - в) Криштофа Косинського.
6. Повстання Криштофа Косинського закінчилося:
 - а) Повним знищенням повстанського загону;
 - б) Загибеллю К. Косинського і підписанням черкаським старостою О. Вишневецьким з повстанцями мирного договору;
- О. Вишневецьким з повстанцями мирного договору;
 - в) К. Косинський підписав з О. Вишневецьким (черкаським старостою) мирний договір.
7. Повстання під проводом Северина Наливайка розпочалося в:
 - а) 1594 р.;
 - б) 1595 р.;
 - в) 1596 р..
8. Вкажіть територію, яка на початку 1596 року була охоплена повстанням С. Наливайка:
 - а) Брацлавщина і Волинь;
 - б) Київщина, Брацлавщина та Волинь;
 - в) Брацлавщина та Волинь, Київщина, Поділля, Білоруське Полісся.
9. Остання вирішальна битва між повстанцями та польськими військами у травні 1596 року відбулася:
 - а) Під Переяславом;
 - б) Під Полтавою;
 - в) В урочищі Солонича.

10. Куруківську угоду було підписано після повстання :
а) Тараса Федоровича; б) Павла Бута;
в) Марка Жмайла.
11. Вкажіть загальні причини повстань під проводом Марка Жмайла, Тараса Трясила та Івана Сулими.
12. Повстання під проводом Марка Жмайла відбулося в :
а) 1623 р.; б) 1627 р.; в) 1625 р.
13. Повстання під проводом Тараса Трясила відбулося:
а) 1629 р.; б) 1630 р.; в) 1631 р.
14. Іван Сулима з козаками розгромив фортецю Кодак у:
а) 1635 р.; б) 1636 р.; в) 1637 р.
15. Визначте загальні причини поразки повстань під проводом Марка Жмайла, Тараса Трясила та Івана Сулими.
16. Чи змінювали умови "Ординації Війська Запорізького" обсяг прав та привілеїв козацтва?
а) Обсяг прав та привілеїв козацтва залишилося без змін;
б) Права козацтва обмежувалися;
в) Відповідно до цього документу козацтво отримувало додаткові права та привілеї.
17. Повстання козаків 1702–1704 рр. На Правобережній Україні відбулося під проводом :
а) Семена Палія; б) Данила Апостола; в) Якова Лизогуба.
18. Чи підтримував уряд Росії повстанський рух 1702–1704 рр.?
а) Підтримував, за наказом Петра I Лівобережні полки воювали на боці повстанців,
б) Не підтримував;
в) Петро I надавав допомогу загонам повстанців, але потім Лівобережні полки виступили за наказом царя проти повстанців.
19. Багатіїв Лівобережної, Слобідської та Правобережної України громили повстанські загони очолювані :
а) Ракшою Бондарем;
б) Семеном Миколаєнком (Гаркуша);
в) Мартином Пушкарем.
20. Дослівно термін "гайдамаки" означає:
а) Переслідувач; б) Нещадник; в) Завоювальник.
21. Гайдамацький рух у XVIII ст. розпочався:
а) На Правобережній Україні; б) На Лівобережній Україні;
в) На Закарпатті.
22. Визначить сутність гайдамацького руху.

23. Керівником руху "Коліївщини" був обраний у 1768 році:
а) Максим Залізняк; б) Іван Гонта;
в) Олекса Довбуш.
24. Термін "опришки" має таке значення:
а) Утискувач; б) Злодій; в) Завоювальник.
25. Рух опришків на початку XVIII століття виник у:
а) Галичині, Закарпатті та Північній Буковині;
б) на Лівобережній Україні та Слобожанщині;
в) на Правобережній Україні.
26. Керівником опришківського руху став:
а) Олекса Довбуш; б) Сава Чалий; в) Максим Залізняк.
27. Повстання у селі Турбаї проходило у:
а) 1787–1791 рр.; б) 1789–1793 рр.;
в) 1790–1795 рр..
28. Під час повстання 1830–1831 років правобережні селяни – українці здебільшого:
а) Підтримували поляків для боротьби з царизмом, вступали в за-
гони польських повстанців;
б) Підтримували повстанців, але не брали активної участі;
в) Не підтримували повстанців; частина селян вступала в спеціаль-
но створені для боротьби з повстанцями загони.
29. Селянський рух на Буковині у 1848 році очолював:
а) Григорій Яхимович; б) Лук'ян Кобилиця;
в) Михайло Куземський.
30. Метою учасників повстання в Польщі в 1863–1864 роках було:
а) Розширення прав Польщі в рамках Росії;
б) Звільнення Польщі з під російської влади;
в) Створення конфедерації з Росією.
31. Повстання матросів на панцирнику "Потемкин" відбулося :
а) У червні 1905 р.; б) У жовтні 1906 р.;
в) У січні 1910 р.
32. Повстанські загони під проводом Нестора Махна діяли:
а) На території Західної України;
б) На Київщині;
в) На території Південної України.
33. В сучасні часи в Україні соціальний рух досяг найбільшого піднесен-
ня в період:
а) 1991–1995 рр.; б) 1995–2000 рр.;
в) 2001–2005 рр.
34. Визначте основні причини соціальної боротьби у новітню добу.

Теми рефератів та повідомлень

1. Огляд народних повстань в добу Київської Русі.
2. Характеристика народного повстання у Великому Князівстві Литовському під проводом селянина Мухи.
3. Видатний ватажок Криштоф Косинський.
4. Народний герой Северин Наливайко.
5. Гайдамацький рух: причини, характер, розмах, соціальні гасла.
6. Антифеодальне, народно-визвольне повстання "Коліївщина" – характеристика та висновки.
7. Історичний портрет Олекси Довбуша.
8. Народний месник Устим Кармалюк.
9. Махно і Україна.
10. Причини і наслідки повстання у Новочеркаську.
11. Повстання матросів на панцирнику "Потемкин".
12. Причини, хід та наслідки повстання робітників на заводі "Арсенал".
13. Розвиток соціальних рухів в добу незалежної України.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2 т. – К.: Либідь, 1995.
2. Історія України: Курс лекцій: У 2 кн. / *Л.Г. Мельник., О.І. Гурій., М.В. Демченко та ін.* – К.: Либідь, 1991.
3. *Бойко О. Д.* Історія України: Посібник для студентів. – К.: Академія, 2001. – 655 с.
4. Політологічний енциклопедичний словник / За ред. *Ю.С. Шемшученка., В.Б. Бабкіна.* – К.: Генеза, 1996. – 335 с.
5. *Щербак В.О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 р. – К.: Наукова думка, 1989. – 120 с.
6. Селянський рух на Україні 1569–1647 р.: Збірник документів і матеріалів / За ред. *Г.В. Боряка.* – К.: Наукова думка, 1993. – 533 с.
7. *Слісаренко А.Г.* Новітня історія України. – К.: Вища школа, 2002. – 719 с.
8. *Верстюк В.Ф.* Махновщина-Київ. – К.: Наукова думка, 1991. – 368 с.
9. *Белоцкая О.А., Лазанская Т.И.* Хроника революционного рабочего движения на Украине (1990–1917). – К.: Наукова думка, 1987. – 374 с.
10. *Іванцов І.* Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635–1638. – К.: Наукова думка, 2002. – 389 с.
11. *Марочкін О.А.* Антифеодальний і визвольний рух на Україні в першій чверті XVII ст. – К.: Вища школа, 1989. – 111 с.

12. *Бойко О.* Зародження організованого робітничого руху // Нова політика. – 2001. – № 6. – С. 23–25.
13. *Танцюра В.І.* Політична історія України. – К.: Академія, 2001. – 233 с.
14. *Мовчан О.М.* Робітничий страйковий рух в Україні (20-ті р.) // УІЖ. – 1998. – № 6. – С. 15–18.
15. *Боровик М.А.* Анархістський рух в Україні у 1917–1921 р. // УІЖ. – 1999. – № 1. – С. 21–26.
16. *Мисик Ю.А.* З нових джерел до історії повстання 1591–1596 р. // УІЖ. – 2002. – № 2. – С. 69–73.
17. *Смолій В.А.* Максим Залізняк // УІЖ. – 1990. – № 3. – С. 15–21.
18. *Зінченко А.Л.* З історії селянського руху на Правобережній Україні у XVIII – першій половині XIX століття // УІЖ. – 1991. – № 1. – С. 7–12.
19. *Ричка В.Н.* Про характер соціальних конфліктів в Київській Русі // УІЖ. – 1993. – № 2. – С. 24–29.
20. *Шубін А.Н.* Махновское движение 1917–1921 годов // Дружба народов. – 1993. – № 3. – С. 17–20.

Навчальне видання

МАТВІЄНКО Людмила Володимирівна

СОЦІАЛЬНІ РУХИ

Методичні вказівки для самостійного вивчення теми з історії України

(українською мовою)

Комп'ютерна верстка *О.М. Черевата*
Коректор *М.О. Паненко*

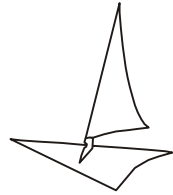
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2506 від 25.05.2006 р.

Підписано до друку 02.07.07. Папір офсетний. Формат 60×84/16.
Друк офсетний. Гарнітура "Таймс". Ум. друк. арк. 2,2. Обл.-вид. арк. 2,4.
Тираж 350 прим. Вид. № 21. Зам. № 219. Ціна договірна.

Видавець і виготівник Національний університет кораблебудування,
54002, м. Миколаїв, вул. Скороходова, 5

ВИДАВНИЦТВО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ КОРАБЛЕБУДУВАННЯ

Шановні панове!

Запрошуємо Вас ознайомитись з можливостями книжкового видавництва, висококваліфіковані спеціалісти якого забезпечать оперативне та якісне виконання замовлення будь-якого рівня складності.

Наш головний принцип – задовольнити потреби замовника у повному комплексі поліграфічних послуг, починаючи з розробки та підготовки оригіналу-макета, що виконується на базі IBM PC, і закінчуючи друком на офсетних машинах.

Крім цього, ми маємо повний комплекс післядрукарського обладнання, що дає можливість виконувати:

- ✓ аркушепідбір;
- ✓ брошурування на скобу, клей;
- ✓ порізку на гільйотинах;
- ✓ ламінування.

Видавництво також оснащено сучасним цифровим дублюкатором фірми "Duplo" формату А3, що дає можливість тиражувати зі швидкістю до 130 копій за хвилину.

Для постійних клієнтів – гнучка система знижок.

Отже, якщо вам потрібно надрукувати ***підручники, книги, брошури, журнали, каталоги, рекламні листівки, прайс-листи, бланки, візитні картки***, – ми до Ваших послуг.

© Національний університет кораблебудування

✉ Україна, 54002, м. Миколаїв, вул. Скороходова, 5,
видавництво НУК

☎ 8(0512) 47-83-86; 39-81-41; 39-73-39; fax 8(0512) 39-73-26;